

‘GOSPOĐE I ČUVARICE’: O ŽENAMA IZ DUBROVAČKE BRATOVŠTINE SVETOG ANTUNA U KASNOM SREDNJEM VIJEKU

Zrinka PEŠORDA VARDIĆ

Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: zrinka.pesorda@zg.t-com.hr

IZVLEČEK

Članek prikazuje položaj žensk v bratovščini sv. Antona v Dubrovniku. Na podlagi vpisnega registra (matrikule) in drugih virov avtorica analizira vključenost žensk v bratovščino. Obravnava tudi vprašanje, v kolikšni meri so slednje sploh sodelovale v življenju organizacije, ki je poleg opravljanja verske in dobrodelne dejavnosti predstavljala tudi institucionalno združbo elitnega dubrovniškega meščanstva. Članek tako poleg verskega vidika govori tudi o stanovski identiteti bratovščine in izpostavlja pomembno vlogo, ki jo je v tem pogledu odigral ženski del antuninov oziroma članov bratovščine sv. Antona. Na podlagi oporočnih zapisov, ženitnih pogodb in pogodb o dotah prikaže položaj antuninskih žensk pri ustvarjanju in krepitvi antuninskega družbenega sloja.

Ključne besede: Dubrovnik, bratovščina sv. Antona, ženske, pozni srednji vek, meščanstvo, antunini

'DONNE E PATRONE': LE DONNE DELLA CONFRATERNITA DI SANT'ANTONIO A RAGUSA NEL BASSO MEDIOEVO

SINTESI

L'articolo presenta la posizione delle donne nella Confraternita di Sant'Antonio a Ragusa in Dalmazia. Basandosi sulla matricola e altre fonti l'autrice analizza la presenza delle donne nella confraternita, esaminando anche il loro grado di partecipazione nella vita di questa organizzazione, che oltre a svolgere un'attività religioso-caritativa rappresentava anche un'associazione istituzionale dell'élite borghese di Ragusa. Pertanto, oltre all'aspetto religioso l'articolo parla anche dell'identità di classe della confraternita, evidenziando l'importanza della parte femminile degli 'antunini' ossia i membri della Confraternita di Sant'Antonio. In base a lasciti, contratti matrimoniali e carte di dote viene presentata la posizione delle donne antunine nell'instaurare e consolidare il ceto degli antunini.

Parole chiave: Ragusa di Dalmazia, Confraternita di Sant'Antonio, donne, basso medio evo, borghesia, 'antunini'

DUBROVAČKA BRATOVŠTINA SVETOG ANTUNA – SEKUNDARNA ELITA GRADA DUBROVNIKA

Zbivanja s kraja 12. i tijekom 13. stoljeća, snažan razvoj urbanog života te njime uvjetovane gospodarske i društvene promjene odražavale su se i na vjerski život ljudi. Srednjovjekovna su društva širom Europe obilovala bratovštinama (*fraternitas, confraternitas, fratiglia, scuola* ...), koje su se ubrajale među najstarije duhovne udruge. U Italiji su se počele razvijati u 12. i 13. stoljeću, a koncem tog perioda tragovi njihova postojanja nalaze se i u dalmatinskim gradovima.¹ Članstvo u bratovštinama podrazumijevalo je ostvarenje zajedničke pobožnosti za one koji nisu mogli ili nisu htjeli prisegnuti na redovničke zavjete. Bratimi su njegovali sjećanje na umrlu braću i sestre, molili zajedno za njihove duše, te duboko vjerovali da će im dioništvo u bratovštini omogućiti dobru smrt i osigurati vječni život. Na taj su način bratovštine bile svojevrsna svjetovna prilagodba redovničkog života i važna poveznica između živih i mrtvih u svjetovnom okruženju (Weissman, 1982, 46–50; Terpstra, 1995, 69–82, 104; Black, 2000, 9).

U skladu s europskim trendom, i u Dubrovniku se najstarijom bratovštinom smatra bratovština bičevalaca (flagelanata), spomenuta prvi put 1225. godine. Flagelantske su

1 O bratovštinama širom Europe literatura dosiže sve nepregledniji opseg, te ovom prilikom izdvajam tek neka kapitalnija djela: Pullan, 1971; Weissman, 1982; Black, 1989; Eisenbichler, 1997, 567–580; Terpstra, 1995; Terpstra, 2000. Općenito o bratovštinama na istočnojadranskoj obali vidi: Gelcich, 1885; Čoralić, 1991, 88–96; Šanjek, 1993, 370–376; Raukar, 1997, 236–237; Benyovsky, 1998, 137–160; Benyovsky, 2003, 430–436; Pešorda Vardić, 2006, 427–442; Benyovsky Latin, 2007, 25–61; Bonin, Darovec, 2011, 461–560.

bratovštine postale zametkom ostalih laičkih bratovština koje su se u vrlo velikom broju pojavile širom srednjovjekovnih urbanih zajednica. Tako je, primjerice, na koncu 15. stoljeća Firenca imala preko 100 bratovština, vrlo veliki broj je bio i u Veneciji i drugim talijanskim gradovima, a na području srednjovjekovnog Dubrovnika spominje se oko 37 bratovština (Black, 1989, 52; Pullan, 1971, 39–40; Foretić, 2001, 151; Benyovsky, 2003, 430; Prlender, 1998, 111–122).

Korijeni dubrovačke bratovštine sv. Antuna, koja će se kroz stoljeća razviti u najugledniju dubrovačku bratovštinu, potječu iz godine 1348. i tadašnjeg osnutka bratovštine Sv. Duha i Sv. Spasitelja Svijeta. Odredbe (*capituli*) bratovštine sv. Duha iz godine 1348. zabilježene su na početku matrikule bratovštine sv. Antuna koja je sastavljena sredinom 15. stoljeća (DADU-MA, 1r; Vojnović, 1900, XI–XII; Marinović, 1952, 235; Ćosić, 1998, 63; Foretić, 2001, 160; Harris, 2003, 191–192; Pešorda Vardić, 2006, 431–432). Statuti ili matrikule bratovština sadržavali su pravila i obveze kojih su se svi članovi morali držati. Utvrđivali su dužnosti i prava, vjerska i karitativna načela, te su bili temelj bratovštine. Statut bratovštine sv. Duha najvećim dijelom upućuje na njezin religiozni i karitativni karakter. Ni matrikula ni ostala vrela ne donose vijesti o bilo kojem drugom aspektu djelovanja bratovštine u tom periodu. Bratovština se ne spominje u zaključcima vlasteoskih vijeća tijekom druge polovice 14. stoljeća, a tek se rijetko mogu pronaći i neki oporučni zapisi o njoj. Dakako, pri tome treba imati u vidu vrste sačuvanih izvora, kao i činjenicu da su podaci o utemeljenju bratovštine sredinom 14. stoljeća ostali zapisani u prijepisu matrikule koja je nastala kasnije, gotovo stotinu godina nakon osnutka bratovštine.

Godine 1432. bratovština Sv. Duha se ujedinila s drugom bratovštinom, onom svetog Antuna i svetog Petra, postavši potom najuglednijom i najvažnijom dubrovačkom *fratigliom*.² Čini se da je religiozna aktivnost obiju bratovština velikim dijelom zamrla u odnosu na vrijeme kada su osnovane u 14. stoljeću, jer su bratimi prilikom ujedinjenja zaključili da je "*pobožnost opadala*", te da su duše umrlih "*primale sve slabiju skrb*". Stoga su odlučili da moraju ispraviti takvu "*opasnu pogrešku*".³ Time se donekle može objasniti i rijetko spominjanje bratovština u vrelima s konca 14. stoljeća.

Antuninska je bratovština, dakle, od osnutka sredinom 14. stoljeća godine imala uobičajeno religiozno i karitativno obilježje. U počecima je njezino članstvo bilo različitog društvenog statusa, ali je ipak pretežnim dijelom okupljala dubrovačke trgovce. S

2 O najranijoj povijesti bratovštine Sv. Antuna i Sv. Petra zna se vrlo malo. Jedini podatak koji govori o osnutku, i to samo bratovštine sv. Petra, jest bilješka iz znatno kasnijeg vremena (krajem 17. st.) na margini matrikule sv. Antuna, u kojoj se spominje izgradnja samostana sv. Katarine na mjestu samostana Sv. Apostola izgorjelog u požaru 1667. godine, a koji je izgrađen 1505. godine uz crkvu sv. Petra i Pavla (Sv. Petar Veliki). U bilješci stoji da je u toj crkvi sv. Petra 1363. godine osnovana bratovština sv. Petra (DADU-MA, 20r; Beritić, 1956, 61). Više o počecima antuninske bratovštine u: Pešorda Vardić, 2006, 427–442.

3 "*E che per tempi pasadi le ditte confraternitate erano governate per man d algun senestramente per la qual cosa la deuotione de li ditti fradelli descreseua e lor anime poca consolatione receueua. E uolendo occorrere e remediare a questo errore che qualle cose le quale se ponno fare destramente con meno indarno e inuano se fa per piu. Considerato adoncha lo ditto errore pericli e superfluitade uacue e inane. Açoche le anime de li fradelli passadi habia manço consolatione e li fradelli receua mançor deuotione.*" (DADU-MA, 17; DADU-CM, 5, 109r).

vremenom se pojam antuninske bratovštine gotovo izjednačio s pojmom „bratovštine trgovaca“. Tako i u sačuvanim vrelima nalazimo poistovjećivanja ta dva pojma, primjerice u slučaju uglednog antunina Dobrića Nale koji je godine 1421. oporučno ostavio legat izričito *“alla scuola delli mercadanti”*, misleći pri tome na bratovštinu sv. Antuna (DADU-TN, 11, 58r). Isto je učinio i njegov sin Tonko 1454. godine, također navodeći da novac ostavlja *“alle scuole de mercadanti”* (DADU-TN, 15, 130r). U odluci Malog vijeća iz svibnja 1500. godine o inventaru crkve svetog Antuna na Pločama navodi se da ona pripada *„ad fraternitatem mercatorum“* i da služi za bogoslužje te bratovštine (DADU-MA, II).

No, slično mletačkim *scuolama grandi*, koje su omogućavale neke oblike političkog i društvenog djelovanja stanovništva prikraćenog za sudjelovanje u vlasti,⁴ i antuninska bratovština imala je i druge, ne samo vjerske funkcije i sadržaje. Presudni čimbenik u procesu razvoja antuninske bratovštine jest to da je upravo ona postala institucionalnom podlogom staleškog izdvajanja najbogatijeg sloja dubrovačkih pučana. Naime, bratovština se razvila u formalni okvir one skupine ljudi čija se imena javljaju već u prvim popisima bratima,⁵ a koji će činiti poseban sloj dubrovačkog društva, onoga koji će se kasnije identificirati pojmom *“cittadini”*.⁶ On je okupljao elitno dubrovačko građanstvo, vrlo imućne trgovce, javne službenike (notare, kancelare, liječnike, učitelje) i pučke ogranke vlasteoskih rodova (Pešorda Vardić, 2007, 215–237).

Na hijerarhijskoj ljestvici, taj se sloj nalazio tik ispod plemstva, postajući sekundarnom elitom grada. Po mnogim obilježjima, od obiteljske strukture, preko način bogaćenja do izgradnje simbolično-vizualnog staleškog identiteta ti ljudi, okupljeni u bratovštini antunina, bili su gotovo istovjetni vladajućem dubrovačkom plemstvu (Pešorda Vardić, 2006a; Pešorda Vardić, 2011, 187–207). Od njega ih je razdvajao jedino kriterij prava sudjelovanja u vlasti, koji je od zatvaranja dubrovačkog velikog vijeća 1332. godine ostao rezerviran isključivo za zakonite pripadnike vlasteoskog kruga (Janeković Römer, 1999, 61–63; Vekarić, 2011, 225–226). Proces oblikovanja i izgradnje sloja dubrovačkih *cittadina* trajao je tijekom čitavog kasnog srednjeg vijeka, od sredine 14. stoljeća pa do početka 16. stoljeća, kroz nekoliko desetljeća, pa i stoljeća, slikovito prateći završno diferenciranje dubrovačkog srednjovjekovnog društva (Pešorda Vardić, 2006). Konačni rezultat toga jest da je bratovština Sv. Antuna postala nekom vrstom supstituta za sekundarnu elitu grada, odnosno, kako je istaknuo Nenad Vekarić, postala je izvjesni oblik formalnog okupljališta „rezervnog plemstva“ (Vekarić, 2011, 21).

4 O mletačkim *scuolama grandi* vidi Pullan, 1971, 33–193; Lane, 1973, 152, 213, 273, 318, 332; Muir, 1981, 39–40; Romano, 1987, 7–8, 107–109, 144; Chambers, Pullan, 2001, 209–217; Bellavitis, 2001, 105–137, kao i tamo navedenu literaturu. Slična se pojava može pratiti i u Zadru: Klaić, Petricoli, 1976, 480–484; Raukar, 1977, 61; Fabijanec, 2004, 74–77.

5 Popisi se protežu kroz brojne stranice matrikule bratovštine.

6 Najvažnije vrlo za istraživanje tog sloja, a koje se danas čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku, jest zbrika rodoslovlja građanskih rodova, mahom okupljenih u bratovštinu antunina, i nosi naslov: *Descrizione delle Origini e Genealogie dei cittadini Ragusei*. Njezin alternativni naslov, kojeg ću koristiti i ovdje u referencama, je *Vlajkijeva genealogija antunina*, prema sastavljaču Krsti Vlajkiju (DADU-VGA).

ŽENE U ANTUNINSKOJ BARTOVŠTINI – SAMO NA PAPIRU ILI VIŠE OD TOGA?

U okviru toga, svaki osvrt na bratovštinu Sv. Antuna neminovno u sebi isprepliće dvije komponente. Po samoj definiciji bratovštine, on uključuje njezin religiozno-karitativni vid, ali podjednako tako, ako ne i u većoj mjeri, on obuhvaća njezino staleško obilježje i sve što ide u tom „paketu“. Na tom tragu sam u ovom članku željela promotriti i problematiku bratovštinskih žena.⁷ S obzirom na religiozno-karitativno obilježje bratovštine, postavlja se pitanje koliko su antuninske žene bile dionici bratimskog življenja? Budući da se očito radilo o staleški izrazito obojenoj instituciji, može li se govoriti o ženama u bratovštini ili više o ženama iz bratovštine Svetog Antuna? Nadalje, u kontekstu staleškog identiteta bratovštine, javlja se pitanje o ženskoj ulozi u oblikovanju antuninskog, građanskog sloja. I, konačno, koliko je položaj antuninskih žena usporediv s položajem plemićkih žena, čije su vlasteoske obrasce ponašanja antuninski *cittadini* tako rado preuzimali u oblikovanju svog staleškog identiteta?

Statuti antuninske bratovštine nisu posvećivali posebnu pozornost ženskom sudjelovanju u njoj. Nigdje nema odredbi koje su posebno regulirale njihov primitak. Na stranicama matrikule nema niti jednog članka koji bi se bavio ženskim temama u njoj. Za razliku od šutljivih antuninskih vrela, matrikula bratovštine sv. Jakova iz Zadra, svojevrsnog pandana dubrovačkim antuninima, posvetila je znatan prostor uređenju položaja žena u bratovštini. U devet zadnjih poglavlja u matrikuli regulira se primitak žena u bratovštinu, cijena njihove ulaznine i godišnjeg davanja, te obveze članica na častan život i molitvu za umrle članove (Novak-Sambrailo, 1972, 30–31; Pezelj, 2010, 159).⁸ Takvih specifičnih zaključaka i odredbi za antuninske žene nema nigdje. I u odredbama u kojima se spominje članstvo u bratovštini, u antuninskoj matrikuli rabi se isključivo pojam „bratima“ (*fratelli*), za razliku od nekih primjera iz Italije, Dalmacije, pa i Dubrovnika gdje se među članstvom izričito navode muškarci i žene. Tako se, primjerice, u statutu dubrovačke svećeničke bratovštine Sv. Petra *in cathedra*, na više mjesta spominju svjetovni muškarci i žene (*confratres et sorores saecularium*) kao dionici duhovnih dobara bratovštine. Braća i sestre (*fratelli over sorelle*) spominju se i u statutu bratovštine Sv. Stjepana iz Rijeke Dubrovačke, kao i u nekim drugim bratovštinama (Vojnović, 1899, IX, 27, 89, 132; Vojnović, 1900, III, XXIII, bilješka 4, 99; Usporedi i Casagrande, 2000, 52; Guzzetti, Ziemann, 2002, 1158; Pezelj, 2010). Dakako, zasebno spominjanje muškaraca i žena u normativnim spisima ne mora nužno značiti da je žena u tim

7 Dobre preglede položaja žena u talijanskim bratovštinama vidi u: Casagrande, 1994, 3–13; Casagrande, 2000 i Guzzetti, Ziemann, 2002.

8 S obzirom da je bratovština sv. Jakova također okupljala imućne zadarske trgovce te s vremenom sve više postajala uporištem elitnog zadarskog građanstva, još je zanimljiviji taj kontrast u ophođenju prema ženskim članovima u odnosu na dubrovački primjer antuninske bratovštine. O statutarnim odredbama koje reguliraju žensku prisutnost u nekim talijanskim bratovštinama vidi pregled u Casagrande, 2000, 49–50.

bratovštinama doista bilo, kao što niti izostavljanje žena iz terminologije nije moralo upućivati na isključivu mušku udrugu.⁹

Ovo potonje potvrđuje i antuninski primjer. Naime, unatoč činjenici što se kroz statute uvijek spominju samo bratimi (*fratelli*), na stranicama antuninske matrikule, među imenskim popisima tijekom 14., 15. i 16. stoljeća, sasvim su uredno upisivane i žene (DADU-MA, 9v, 31r, 31v, 41r, 43r, 45v, 47r, 48r, 49r, 50r, 50v, 53v, 59v). Sve su navedene u izričitoj afilijaciji prema mužu ili ocu. Tako su, primjerice, u 14. stoljeću, zabilježene Jakuša, žena Lone de Dersa (*Jacussa, uxor de Lone de Dersa*) (DADU-MA, 9v),¹⁰ Maruša, žena Džore Bokše protovestijara (*Marussa, uxor de Gore protobistiar*) (DADU-MA, 9v; DADU-VGA, 296r)¹¹ ili Anica, žena Rajnalda Stambertija (*Aniça, uxor de Rinaldo Stamberti*) (DADU-MA, 9v).¹² Kasnije se nižu imena poput Stanule Đurkove, Paskuše Vlahotine, Maruše Nikšine, Katarine Cvijetove, Anukle Đivkove, Jeluše Mišljenove, Katarine Martolove ili Jeluše Natalove za koje se genealoškim istraživanjima može utvrditi da su bile supruge uglednih antunina iz obitelji Držić, Nalješković, Vodopija, Fifa, Mišljenović ili Turčinović (DADU-MA, 31r; DADU-VGA, *passim*). Prema tome, žena u bratovštini, barem upisanih u nju, je bilo. No, što je to samo po sebi značilo? Nedvojbeno je da su te žene bile primljene u bratovštinu, ali, kao što je u talijanskim primjerima istaknula Giovanna Casagrande, sva poglavlja o administrativnoj praksi, vjerskim, karitativnim i pobožnim dužnostima članova naprosto prešućuju te žene (Casagrande, 2000, 51). U tom se pogledu one sasvim uklapaju u koncept o ženskoj „prisutnosti“ (*esserci*), ali bez punine njihove „vrijednosti“ (*valere*) (Casagrande, 2000, 51).

Stoga se s priličnom sigurnošću može pretpostaviti da su žene participirale isključivo u duhovnom vidu bratovštine. To i ne čudi, prije svega zbog socijalnih, ali i političkih konotacija koja je bratovština sv. Antuna nosila sa sobom. U bratovštini koja je više od vjerske udruge bila staleškim uporištem elitnog građanstva, gotovo bi iluzorno bilo očekivati žensko ime na sastancima kapitula ili u upravi. Takva snažna staleška obojenost izdvajala je antuninsku bratovštinu od svih ostalih s dubrovačkog područja. Nažalost, od brojnih drugih dubrovačkih bratovština, tek su rijetke matrikule ostale sačuvane u cijelosti (Vojnović, 1899, II–III). Stoga je vrlo teško napraviti širu analizu spolne strukture njihova članstva koja bi se potom mogla usporediti s članstvom antuninske bratovštine. Još je teže, pa i nemoguće, naći vrela koja bi svjedočila o stvarnom, svakodnevnom

9 Guzzetti i Ziemann donose primjere iz Venecije gdje se žene ne spominju zasebno samo zato jer sastavljači statuta „nisu htjeli multiplicirati riječi (*per non multiplicar troppe parole*), ali su sva pravila vrijedila podjednako za muške i ženske članove“ („... tutti li ordinamenti sia così comuni alle sorelle come alli fratelli“). (Guzzetti i Ziemann, 2002, 1156, bilješka 26).

10 Jakušin suprug Lone Dersa, nezakoniti sin plemića Vala Derse, bio je ugledni antunin i jedan od najaktivnijih dubrovačkih diplomata druge polovice 14. stoljeća (MR, 1879–1897, III, 96, 98, 168; MR, 1879–1897, IV, 20, 22–23, 40, 124; Tadić, 1935, 54, 57, 60, 129, 150, 182, 225).

11 Džore Bokša bio je jedan od naj imućnijih i najpoduzentijih dubrovačkih građana koncem 14. stoljeća, koji je dosegao i položaj protovestijara (svjevernog „ministra financija“) na dvoru bosanskog kralja Stjepana Dabiše. Više o njemu u: Kovačević, 1963, 289–310.

12 Rajnaldo Stamberti († c. 1383.), sin dubrovačkog kancelara Pone Stambertija (1318.–1341.), razvio je široku mrežu trgovačkih aktivnosti, a nekoliko je puta bio i dubrovačkim poslanikom u trgovačkim misijama (MR, 1879–1897, IV, 13, 19, 170, 178; Dinić, 1951, 78, 115, 151, 205).

životu bratovština. O tome koliko su statutarne propisi doista živjeli u praksi i koliko je bratovština igrala ulogu u svakidašnjici žena, pa tako i antuninskih, možemo samo pretpostavljati. Primjerice, premda su žene bile upisane u bratovštinu, gotovo da se ne može naći niti jedan spomen bratovštine u njihovim oporučnim zapisima. Među brojnim legatima koje su antuninske žene oporučno ostavljale, njihova matična bratovština uopće nije bila zastupljena. Na putu prema vječnom spasenju, u distribuciji oporučne ostavštine ipak su im puno draže bile crkvene institucije, a posebice mendikantski redovi.¹³

Pri tome se nameće usporedba s Venecijom i tamošnjim *scuolama*. Kako su pokazale Guzzetti i Ziemann u svojoj studiji, mletačke *scuole piccole* pružale su puno više prava i mogućnosti za snažniju prisutnost žena u bratovštinskom životu od elitnih *scuola grandi*. Dok su neke *scuole piccole* čak nudile mogućnosti aktivnog sudjelovanja u upravljačkim strukturama bratovštine, u *scuola grandi* to je bilo nezamislivo.¹⁴ Sličan obrazac može se pronaći i u Dubrovniku. Sudeći po odredbama nekih dubrovačkih matrikula, može pretpostaviti da su žene u bratovštinama bile zastupljene, iako, bar prema sačuvanim podacima, ne u dužnosničkim ulogama. Neki statuti bratovština iz dubrovačke okolice, poput one već spomenute bratovštine Sv. Stjepana iz Rijeke Dubrovačke, izričito naglašavaju da su članovi oba spola trebali aktivno sudjelovati u molitvama i drugim crkvenim slavljenjima, te da su i bratimi i sestre obavezno trebali sudjelovati na posmrtnom ispraćaju preminulih članova. Čak je obveza davanja godišnjeg „vinskog danku“ (određene svote novca po vjedrici vina koju su bratovštini prinosili svi koji su posjedovali vinograd ili njegov dio) vrijedila podjednako i za muške i ženske članove (Vojnović, 1899, 89, 91).

I dok dubrovačke „manje“ bratovštine još čekaju iscrpniju studiju u tom smjeru, već sami pogled na strukturu i odredbe antuninske bratovštine, tog dubrovačkog pandana mletačkim *scuola grandi*, nedvojbeno pokazuje da su žene u njima bile isključivo dionici njezinih duhovnih dobara. Kao članice mogle su se i one uzdati u pomoć bratovštine, bez obzira radilo se o bolesti, pomoći pri udaji ili o ispraćaju u grob. Osim toga, upisivanjem svojih supruga i kćeri bratimi su jačali rodbinski čimbenik bratovštine, a time i njezino izdvajanje od ostatka pučanstva, o čemu će još biti riječi. S druge strane, članstvo u bratovštini ženama je hipotetski pružalo mogućnost društvenog okupljanja i povezivanja izvan najužih obiteljskih okvira (Black, 1989, 34–38). Sudjelovanje na misama, svetkovinama i u karitativnom radu otvaralo je vrata druženjima, ženskim razgovorima i mogućim prijateljstvima. Ipak, s obzirom da nemamo ama baš nikakvih vijesti o tome jesu li i u kojoj mjeri antuninske žene doista i sudjelovale u tim religioznim okupljanjima, ta teza ovdje ostaje tek naznačena. Pa ipak, rekla bih da ženska imena

13 Podaci prema arhivskim serijama *Testamenta Notariae*, svesci koji obuhvaćaju 14. i 15. stoljeće (DADU-TN).

14 Među mletačkim bratovštinama, čak 29 ih je imalo upraviteljicu (gastaldu), a ostalih ženskih službenica (degane) zabilježeno je u 25 bratovština. Gastalda i degane bile su zadužene za upravu i skrb nad ženama u bratovštini, a sve su bile podređene glavnom upravitelju, koji je, dakako, bio muškarac (Guzzetti, Ziemann, 2002, 1163–1171). Zanimljiv je primjer kojeg autorice ističu iz bratovštine S. Gregorio, gdje se u uvodu statuta naglašava da je bratovština skoro izumrla zbog nedostojnih muškaraca koji su je osnovali, te da su ostali samo njezini ženski članovi koji su je sačuvali i spasili (Guzzetti, Ziemann, 2002, 1181). O isključenosti žena iz *scuola grandi* vidi: Guzzetti, Ziemann, 2002, 1159–1161.

na stranicama matrikule, makar bez drugih vidljivih potvrda o aktivnom sudjelovanju u životu bratovštine, svjedoče o ipak nešto emancipiranijem položaju građanskih supruga u odnosu na vlasteoske sugrađanke. Ako ništa drugo, antuninske su žene, barem neke od njih, na papiru ostale zapisane ravnopravno i na istom mjestu sa svojim muževima. U imenskim registrima plemićkih vijeća, tim statusnim simbolima vladajućeg staleža, ženskih imena nije bilo.¹⁵

ANTUNINSKE BRAČNE VEZE – STAZE USPONA BRATIMÂ I BRATOVŠTINE

Pozornica na kojoj su žene, pa tako i antuninske, imale znatno važniju ulogu bio je brak. Time, uz religioznu, dolazimo do one druge, staleške komponente kroz koju se može promatrati uloga žena u bratovštini Sv. Antuna. Spadajući među temeljne poluge strukturiranja društva,¹⁶ bračne su veze imale veliku ulogu u oblikovanju antuninskog, građanskog kruga. Doduše, zbog čvrste zatvorenosti plemićkog staleža, antunini nisu mogli koristiti brak kao sredstvo promjene staleškog statusa. Po tome se Dubrovnik bitno razlikovao od Venecije, koja je inače u mnogim stvarima bila uzor po kojem su dubrovački vlastodršci oblikovali svoje političke i ideološke modele. Premda je bila preferirana, plemićka endogamija u Veneciji nije bila toliko čvrsta kao u Dubrovniku. Unatoč postupnom i sve jačem nastojanju da se očuva "čistoća aristokratske krvi", u Mlecima nikad nije donesen zakon poput dubrovačkog iz 1462. godine¹⁷ kojim bi potomcima bračnih veza između plemstva i građanstva bilo uskraćeno mjesto u vijeću i time pravo na plemićki status. Stoga ženidbene veze između mletačkog plemstva i bogatih *cittadina* nisu bile rijetkost, osobito kada se radilo o braku između plemića i imućne građanke. Na taj je način mletačko plemstvo unosilo svježi kapital u svoje obitelji, dok se istovremeno građanskim obiteljima otvarao put u najprestižnije dijelove društva (Grubb, 2000, 350–352; vidi i Chojnacki, 2000, 365, bilješka 69.; Romano, 1987, 50–56).

U Dubrovniku takvo što nije bilo moguće. Građanstvu okupljenom u antuninsku bratovštinu bio je onemogućen uspon u vladajuću političku elitu preko bračnih veza. No, zbog toga one nisu bile manje važne. Dapače, njihova je uloga bila presudna, jer su se brakovima uspostavljale veze s drugim imućnim i uglednim obiteljima. Preko njih su se gradili temelji trgovačkim društvima, donosio kapital u obliku miraza, te osiguravalo bolje mjesto u društvu. To je bilo osobito važno mladim građanskim rodovima okupljenima u bratovštini, čija materijalna baza još nije bila potpuno učvršćena. U vremenu oblikovanja rodova podrška rodbine, kako agnatske tako i kognatske, bila je itekako bitna. Stoga je čitava antuninska ženidbena strategija bila prilagođena jačanju obitelji i njezinom gospodarskom te društvenom prosperitetu (usp. Owen Hughes,

15 O položaju dubrovačkih plemkinja u kasnom srednjem vidi: Janeković Römer, 1993–1996, 141–170.

16 O braku i njegovoj ulozi u srednjovjekovnom društvu vidi izvrsnu studiju: Janeković Römer, 2007, 121–176. Vidi i: Klapisch-Zuber, 1985d, 178–212; Janeković Römer, 1994, 55–76; Nikolić, 1996, 77–80; Chojnacki, 2000c, 53–75; Chojnacki, 2000d, 153–168; Nikolić, 2003, 45–60; Nikolić, 2004, 43.

17 Godine 1462. u Velikom je vijeću donesena odredba *Ordo de Matrimoniis Nobilium* prema kojoj se vlastela nisu smjela ženiti pučankama "da se ne bi kvarila plemićka krv pučanskom". (Liber croceus, 1997, c. 18; Janeković Römer, 1999, 69–70; Vekarić, 2011, 149.

1975, 16; Klapisch-Zuber, 1985c, 70, 74, 80–81). Benedikt Kotrulj (c. 1416–1469), ugledni antunin, trgovac i diplomat iz 15. stoljeća, čiju se *Knjigu o umijeću trgovanja*, pored njezinih drugih atributa, može smatrati i svojevrsnim „glasnogovorničkim šti-vom“ antuninskog kruga,¹⁸ pohvalio je napredak trgovaca koji „*stalno privređuju i idu na bolje, orodjujući se uvijek na više*“ (Kotrulj, 2009, 435). Neki su drugi antuninski očevi, poput Paska Pace, išli tako daleko da su izričito zabranjivali kćerima udaju za nezakonito rođene mladiće, jer su očito smatrali da takvi brakovi ugrožavaju obiteljski ugled i društveni položaj.¹⁹

Mediterranski model braka, karakterističan za vlastelu, obilježavao je i antuninske bračne veze. Očevi su već vrlo rano bili aktivni u traženju partnera za svoju djecu i u sklapanju bračnih saveza koji će donijeti probitak čitavoj obitelji. Djevojke su zaručiva-ne u adolescentskoj dobi i najčešće su stupale u brak sa 17–18 godina.²⁰ Istovremeno, njihovi bračni partneri imali su tridesetak, pa i više godina (usporedi: Herlihy, 1972, 147–148). I spomenuti Benedikt Kotrulj je također zagovarao takav ženidbeni model, ističući da je najbolja dob za udaju kod djevojaka 16 godina, a kod mladića 28 godina. Prema njegovom mišljenju, ako muž uzme ženu u toj dobi „*učinit će je kakvom je bude htio i imat će je takvu kakvu je učini*“ (Kotrulj, 2009, 484–485; Nikolić, 1996, 80).

Sačuvani bračni ugovori među antuninima ipak svjedoče da su najvećim dijelom djevojke pri sklapanju sporazuma bile zakonski punoljetne, odnosno starije od dvanaest godina. Od oko 120 antuninskih bračnih ugovora za razdoblje od 1447. do 1464. i od 1495. do 1500. godine, njih oko 70 % izričito navodi da je nevjesta punoljetna, 10 % ističu da je maloljetna, a 20 % ne navode precizniju dob (DADU-MA, PM, vol. 1, 2, 3 *passim*). No, bilo je primjera da su ugovoreni brakovi za vrlo mlade djevojčice. Tako je 1452. godine Nikola Antunov Butko (DADU-MA, 30r) s Franom Stanovim Iličem ugovorio brak za svoju kći Margaretu uz napomenu da je vrijeme za konzumaciju braka iznosilo čak deset godina od ugovora. Međutim, niti nakon isteka tog roka Frano nije doveo Margaretu kući. To je prisililo djevojčinog oca da zatraži Franovu izjavu pred svjedocima. U njoj mu on potvrđuje da će najkasnije za šest mjeseci odvesti svoju suprugu doma „*pro consumatione matrimonii*“. To je urodilo plodom, te su od 1464. godine Frano i Margareta počeli živjeti pod jednim krovom (DADU-PM, 1, 65r–65v; DADU-LD, 7, 45r).

Zanimljiv je i slučaj antuninke Nikolette Gozze Fifa, za koju je djed Tomo Martolov (DADU-MA, 28r) 1453. godine ugovorio brak s Džorom Marinovim Dersa. U spora-zumu je navedeno da je Nikoleta imala „*oko devet godina*“ (*etatis annorum novem vel circa*), što znači da je bila maloljetna. To nije spriječilo djeda Tomu da s budućim zetom Džorom ugovori brak i uz njega mu obeća miraz od 2.200 perpera. Doduše, navedeno

18 Benedikt Kotrulj postao je članom bratovštine Sv. Antuna 1435. godine, u dobi od oko 20 godina (DADU-MA, 39v). O Benediktu Kotrulju opširnije vidi studiju: Janeković Römer, 2009, 29–93.

19 Pasko je na smrtnoj je postelji naredio: „*Item voglio et ordeno che nessuna delle mie fiole non se possa maridar per bastardo. Se per qualche caso fossa maridada per bastardo che non habia niente del mio, ne dota ne altro niente*“ (DADU-TN, 15, 99r–99v).

20 Ta je dob, posebice kod vlastelinki, bila i niža. Usporedi: De Diversis, 2004, 123; Janeković Römer, 1994, 65; Janeković Römer, 1999, 197; Herlihy, 1972, 146; Herlihy, Klapisch-Zuber, 1985, 203–211.

je da će Nikoleta svoj pristanak dati kad dosegne punoljetnost, ali to se ionako smatralo samo formalnošću nakon sklopljenog ugovora. Džore je, pak, dobio rok od šest godina da dovede Nikoletu u svoj dom i konzumira brak. Potom mu je, kako je bio običaj, tijekom iduće dvije godine u tri rate isplaćen miraz (DADU-PM, 1, 80r–80v). Međutim, točno nakon šest godina, kad se sasvim približio rok za konzumaciju, Džore je odjednom osjetio duhovni zov. Umjesto braka, odlučio se za redovništvo i postao fra Jeronim. U oporuci koju je sastavio opraštajući se od svjetovnog života, naložio je svojim oporučnim izvršiteljima da vrate miraz koji je dobio, a nesuđenoj supruzi "*iz ljubavi i poradi savjesti*" ostavio je sto zlatnih dukata. (DADU-TN, 17, f. 38v).²¹ Poznata je i sudbina pjesnika Nikole Nalješkovića (oko 1500.–1587.) čija je zaručnica Lukrecija Zuzorić također s oltara pobjegla u samostan (Jireček, 1899, 481; Bogišić, 1971, 20, 23; Janeković Römer, 2005, 49, 53). Sličnih je primjera bilo znatno više u vlasteoskim obiteljima, gdje staleški okviri i obiteljska stega nisu dopuštali nikakve osobne izbore (Nikolić, 1996, 82; Janeković Römer, 1999, 199–202; Janeković Römer, 2005, 49). Među antuninima takvi su slučajevi ipak bili rijetki, unatoč tome što su i kod njih obiteljski interesi zauzimali visoko mjesto pri izboru bračnih drugova, potiskujući ljubav i osobne želje u drugi plan.

Kao posljedica sve izraženije endogamije, koncem 15. stoljeća počinje se uočavati pojava koja je već duže bila raširena među vlastelom – ženidba sa srodnicima (kod vlastele vidi: Janeković Römer, 1999, 73; Rheubottom, 2000, 82–83). Prvi takav slučaj bio je brak između Marina Ivanovog Bisanti (DADU-MA, 33v) i Maruše Martinove Nale. Zaručnici su bili u četvrtom stupnju srodstva, te je u bračnom ugovoru iz 1462. godine stajala klauzula da će sadržaj ugovora vrijediti ukoliko pristigne papinska dozvola za brak (DADU-PM, 2, 137v).²² Sličnih je primjera bilo još više kako se približavao konac 15. stoljeća (DADU-PM, 3, 54v–55r, 90r–91r). Ponekad se čak isticalo da se radi o dvostrukom srodstvu – krvnom i afinalnom, što očito nije smatrano preprekom za brak, pod uvjetom da se dobije papinska dispensa (DADU-PM, 3, 50r–50v). Ipak, valja naglasiti da je broj antuninskih brakova za koje se tražila dispensa još uvijek bio daleko manji nego što je bio slučaj kod vlastele u isto vrijeme.²³ Antuninski su rodovi bili mlađi, a i proces staleškog zatvaranja građanstva tada još nije bio definiran do kraja. Osim toga, endogamija među građanstvom nikad nije zakonski formalizirana, tako da je ipak postojala mogućnost ženidbe izvan tog kruga. Povrh svega, vlasteoskih brakova je naprosto bilo više od antuninskih, pa je i ukupan broj potencijalnih srodničkih brakova također mogao biti veći nego kod antunina.

Ostali brakovi, formalno izvan antuninskog kruga, vrlo su često sklapani s drugim trgovcima, kako domaćim tako i stranim, te sa salarijatima (DADU-LD, 2, 105v, 137v; 3, 89r; 4, 9v, 44v, 51v; 5, 11r, 21r, 86v, 133r, 154r, 155r, 175v; 6, 13r, 38v, 66v, 113r;

21 Nikoleta nakon takvog epiloga ipak nije ostala neudana, jer je već iduće godine (1460.) sklopljen bračni ugovor s novim izabranikom Nikolom Gabrom, s kojim je provela 20 godina zajedničkog života, sve do njegove smrti 1480. godine (DADU-PM, 2, 112v; DADU-LD, 7, 24v; DADU-TN, 24, 12r–13r).

22 Glede pitanja dubrovačkih endogamnih brakova i papinskih dispensi skrenula bih pozornost na rad Ane Marinković (Marinković, 2005, 135–156).

23 U vremenu od 1448. do 1460. godine od 130 vlasteoskih brakova četvrtina je trebala dobiti dispensu. (Rheubottom, 2000, 82, bilješka 6.)

7, 25r, 38r, 116r; 8, 1v, 18v, 21v, 49r, 73v, 82r; 10, 10v; DADU-PM, 1, 1v, 41r, 94v; 2, 22v; 42r, 75r, 96v, 160r–160v; 3, 12v–13r, 48v–49r). Posebice su bile brojne bračne veze s kancelarima, apotekarima i liječnicima (DADU-LD, 2, 130v; 3, 22r; 4, 42v; 5, 14r; 6, 80v, 112r; 7, 51r, 88r, 91v; 8, 120r, 121r; DADU-PM, 1, 3v, 9v, 53r, 66v–67v; 2, 44r–44v, 72v, 169r). Najpoznatiji je primjer kancelara i sekretara Bartolomeja Sfondratija, kremoneškog plemića koji je pola stoljeća bio u "vjernoj službi" Dubrovačke Republike (Jireček, 1904, 195–196). U dva braka s dvjema antuninkama, Marušom Ivanovom Kotrulj²⁴ i Magdalenom Paskovom Pace, Bartolomej je dobio ni manje ni više nego dvadeset i osmoro djece (!), te utro put pravoj kancelarskoj dinastiji (DADU-LD, 5, 120v–121r; DADU-PM, 2, 44r–44v; DADU-VGA, 352r–352v; Jireček, 1904, 196). Pored njega, i notari Delfin Tajabon iz Cremone te Ksenofont Filelfo oženili su se djevojkama iz antuninskih obitelji Nalješковиć i Turčinović (DADU-LD, 5, 175v; DADU-PM, 2, 111r–111v; Crijević, 1980, 200). Margarita, kći dugogodišnjeg kancelara Andrije iz Bolonje, također je ušla u antuninsku obitelj udajom za Marina Martolovog Gozze Fifa, baš kao i Anuhla, kći kancelara Jakova Ivanovog Ugonicis, udajom za Nalka Dobrićevog Nale (DADU-LD, 2, 130v; 5, 21r; Jireček, 1904, 190).

ANTUNINKE I NJIHOVI MIRAZI – ZALOZI SNAGE ANTUNINSKIH OBITELJI

Antuninske su obitelji, kao i vlasteoske, nastojale poštivati načelo po kojem su se najprije trebale udati kćeri (DADU-LD, 5, 42v, 175v; 6, 31v, 75r).²⁵ Premda nije bilo zabranjeno da se sinovi ožene ranije, i u statutu je istaknuto da otac "može prije udati kćeri nego ženiti sinove" (SGD, 2002, IV: XIII). Takva je praksa bila posljedicom miraznog sustava, jer je ugovoreni brak također značio i isplatu miraza, odnosno priljev novca u ženikovu kuću. Upravo je običaj isplaćivanja miraza prije stvarnog odlaska nevjeste u suprugovu kuću uzrokovao mnoštvo problema (Janeković Römer, 2007, 133–136).²⁶ Budući su muževi aktivno poslovali s primljenim kapitalom i uključivali ga u obiteljsko poduzetništvo, izbjegavajući pri tome dovođenje supruge i konzumaciju braka. Vlasti su stoga tome nastojale doskočiti različitim odredbama koje su trebale prisiliti mladoženje da u dogovoreno vrijeme dovedu suprugu, uz nastojanje da se miraz isplati tek tjedan dana prije ženidbe (Nedeljković, 1984, c. 371, c. 478; Liber croceus, 1997, c. 77; Janeković Römer, 1994, 62–63; Nikolić, 1996, 81–82; usp. Klapisch-Zuber, 1985b, 219). Očevi su, isplaćujući miraz, izvršili i obvezu dotiranja kćeri. Nakon toga, više nije imala pravo na ostatak očeva imetka (SGD, 2002, IV: XLVII; Owen Hughes, 1978, 277–280; Klapisch-Zuber, 1985b, 213–218; Nikolić, 2004, 183–185). Ako bi otac umro prije nego što je stigao udati sve kćeri, ta je obveza prelazila na djevojčinu braću i rođake (DADU-TN, 12, 114v–115v, 134r–134v; DADU-TN, 15, 130r; Čučković, 1983, 279–280).

24 Maruša je u matrikulu bratovštine upisana 1462. godine kao *donna Marussa*, žena ser Bartolomeja notara (DADU-MA, 33v).

25 Za ostale primjere vidi: DADU-VGA, *passim*. Načelo da se sestre udaju prije braće najbolje je istražio D. Rheubottom. Vidi: Rheubottom, 1988, 359–376; Rheubottom, 2000, 89–95.

26 Miraz je također u velikoj mjeri u središtu nesretne antuninske bračno-ljubavne zavrzlake o kojoj u citiranom djelu piše Z. Janeković Römer.

Od prve četvrtine 15. stoljeća i građanski su mirazi, kao i vlasteoski, sve više rasli. Na uzorku od 216 antuninskih miraznih ugovora registriranih od 1380. do 1500. godine može se zaključiti da je prosječni miraz iznosio oko 1.000 perpera uz opremu i nakit.²⁷ Među tim mirazima bilo je čak 114 (53 %) većih od tisuću perpera. Nerijetko su iznosili 1.600 perpera, što je bio zakonski limit utvrđen 1423. godine (Nedeljковиć, 1984, c. 180; DADU-LD, 5, 175v; 6, 31v, 39r, 54r, 75r, 95r–95v, 113r; 7, 43, 117v; 8, 7r, 58r, 90v, 123v; 9, 56v, 65r, 84r, 87v, 88v, 90r, 100v; 10, 9v, 11r). Pri tome valja dodati da su u miraznim ugovorima navedeni iznosi uglavnom usklađeni s propisima, kako isplatiitelji i primatelji ne bi bili kažnjeni za kršenje zakona. Stoga su stvarni iznosi vješto skriveni u okviru djevojčine opreme, nakita i odjeće. Prave ugovorene svote pokazivali su bračni sporazumi. Tako je od ukupno 122 antuninska bračna ugovora, njih 49 (40 %) sadržavalo ugovoreni mirazni iznos iznad 2.000 perpera. Pri tome se najčešće točno navodilo koliki je dio trebao biti isplaćen u novcu, a koliki za opremu.²⁸ Među mirazima višim od dvije tisuće perpera četvrtina je dosegala limit od 2.600 perpera, a registriran je i jedan ugovor s iznosom od 3.600 perpera (DADU-PM, 1, 1v, 87v, 71v–72r; 2, 22v, 27v, 33v, 44r–44v, 69r–69v, 81r, 89v; 3, 50r–50v, 75v).

S obzirom na sve višu ljestvicu miraznih iznosa, izvjestan je broj djevojaka umjesto u braku završavao u redovničkim haljinama. Teško je precizno odrediti koliko je antuninskih kćeri otišlo u samostane zbog vlastitog duhovnog poziva, a koliko ih je bilo prisiljeno na taj čin. Vjerojatnost da će se bar jedna djevojka zaređiti rasla je proporcionalno s brojem djece, osobito ženske, naprosto zato što je bilo teško osigurati jednake miraze svima. Primjerice, antuninski bratim Vlaho Kranković osjetio je čari očinstva čak 12 puta, od toga pet puta za kćeri (DADU-MA, 27v; DADU-VGA, 72v). Stoga nije neuobičajeno da je jedna kći završila u samostanu, doduše u jednom od elitnijih, opremljena nužnom opremom (DADU-TN, 12, 114v; Tošić, 1988, 99). Roditelji, braća i rodbina nisu zaboravljali na svoje kćeri i sestre iza samostanskih zidina. Sjećali su ih se najčešće u oporučnim legatima, ostavljajući im sitni novac ili redovnički habit (DADU-TN, 12, 134r–134v; 14, 180v–181r; 190r–190v; 16, 144v–145r; 23, 9v–10r; 24, f. 26v–27; 26, 19r–20r, 45r–45v; 27, 46v–47r). Među zaređenim antuninskim djevojkama nije postojao preferirani samostan. Moglo ih se pronaći u svim ženskim gradskim samostanima, od sv. Marije od Kaštela, sv. Andrije, sv. Mihajla, sv. Marka, sv. Tome i sv. Šimuna. Ipak, čini se da se može zaključiti da pojava zaređivanja kćeri, iako prisutna i među građanstvom, nije bila u tolikoj mjeri raširena kao kod vlastele. Jedan od mogućih razloga leži možda u demografskim čimbenicima. Broj zaređenih građanki možda je bio manji naprosto zato što je građanstvo bilo manje brojno od vlastele. Treba također imati na umu da su antuninski očevi u vrijeme gospodarske konjunktore Dubrovnika tijekom 15. stoljeća doista raspolagali velikim kapitalom. Stoga se može pretpostaviti da su često mogli priskrbiti kćerima potrebne miraze. Konačno, ne treba zaboraviti da,

27 Vrijednosti su izračunate na temelju podataka iz arhivske serije *Liber Dotium*, vol. 1–10. Premda se u dokumentima povremeno spominje i dukat, kao novčana jedinica, radi ujednačenosti, uzet je obračunski novac perper. On je vrijedio 12 groša (denara), a dukat je sadržavao 40 groša (oko 3 perpera).

28 Prema arhivskoj seriji *Pacta Matrimonialia*, vol. 1–3.

unatoč velikoj statusnoj ulozi braka, izbor supružnika ipak nije bio strogo formalno omeđen kao kod vlastelinki. Stoga je uvijek postojala mogućnost da se djevojka uda za nekog izvan antuninskog kruga, pa makar uz manji miraz. Prethodna je analiza pokazala da to nije bio čest slučaj, ali je ipak taj izlaz antuninkama bio barem teoretski otvoren, za razliku od plemkinja.

Pravo antuninske supruge na nasljedstvo sadržano je u prvom redu u plodouživanju nakon muževljeve smrti, pod uvjetom da je "čuvala postelju". Dakako, miraz je bio njezino vlasništvo. Međutim, prema statutu oporučno je mogla raspolagati samo njegovom četvrtinom. Ostatak je pripadao djeci. Ako njih nije bilo, mogla je raspolagati s polovicom, a ostatak se vraćao njezinoj natalnoj obitelji. U trenutku muževe smrti, od pokojnog je supruga povrh miraza mogla dobiti samo dar koji je on mogao, ali i nije morao ostaviti (SGD, 2002, IV: VII, IV: VIII, IV: XIV, IV: XXIV, IV: XXX, IV: XXXI, IV: XXXII, IV: XXXXIII, IV: XXXVIII, IV: XXXIX, IV: XL, IV: XLI, IV: XLII, IV: XLIII; Janeković Römer, 1994, 84–92, 133–135; Margetić, 1996, 170–184; usp. Klapisch-Zuber, 1985a, 117–131; Bellavitis, 1995, 58; Chojnacki, 2000a, 95–111). Tako je barem bilo propisano zakonom. Stvarnu sliku davale su oporuke. Antuninske su se supruge najvećim dijelom uklapale u zakonske okvire. To je značilo da su muževi najčešće ostavljali svojim bračnim družicama pravo na dosmrtno uživanje dobara, ali nerijetko uz izričit uvjet čuvanja udovičke postelje (DADU-TN, 18, 116v; 25, 103r–103v). Ispunjavajući taj zahtjev, supruge su ujedno udovoljavale poželjnoj društvenoj ulozi dobre majke koja je ostajala uz djecu, skrbila za njih i čuvala uspomenu, ali i dobra svoga muža (Klapisch-Zuber, 1985a, 128–129). Bojko Nenković velikodušno je na samrtni obdario suprugu Dražulu s čak 800 perpera dara, ali tek ako "*ne bude tražila dotu*". U protivnom, imala je pravo tek na polovicu tog iznosa (DADU-TN, 12, 174v). Cvijeto Turčinović supruzi je ostavio čak tri kuće, ali s molbom da za života "*ne dira u svoj miraz*".²⁹ Ipak, nisu svi muževi postavljali takva ograničenja. Bilo je i onih koji su svoje supruge obdaruili određenim iznosom čak i ako bi se preudale. Tako je Nikola Đivolinov Stanišić svojoj supruzi Raduli, u slučaju ponovne udaje, ostavio ne samo svu opremu (za koju je naglasio da ju je on dao izraditi) i dotu, nego i šesto perpera povrh toga (DADU-TN, 12, 123r–124v; slično: DADU-TN, 13, 171r–172v; 23, 56r–57r). Mogu li se u tome nazrijeti osjećaji istinske ljubavi prema supruzi ili samo patronizirajuća skrb, teško je sa sigurnošću utvrditi.

Žene koje su stjecajem okolnosti ostale bez djece uglavnom su u oporukama naglašavale da se njihov miraz vrati njihovom ocu ili braći (DADU-TN, 15, 7r; 27, 71r–72r). Neke su čak bile toliko eksplicitne da su izrijeком rekle da se miraz vrati "*tamo odakle je došao*".³⁰ No, bilo je i drugačijih primjera koji su se udaljavali od uobičajene prakse. Bilo je slučajeva kada su supruge, budući da nisu imale djece, za glavne baštinike svojih dobara imenovale svoje muževe. Katarina Grade sav je imetak, sve pokretnine i nekretnine, ostavila suprugu Jeronimu, da ih ima "*kako za života, tako i nakon smrti*"

29 "*... non possa tor la sua dota in vita sua...et non schodando in vita sua la sua dota in li mei beni.*" (DADU-TN, 14, 47v).

30 "*... voio che li detti beni retornano donde sono ussiti zoe ali fratelli mei*" (DADU-TN, 15, 55r).

(DADU-TN, 26, 57r). Anuhla Radulinović mužu je Ivanu, inače nezakonitom sinu vrlo imućnog antunina Pribislava Radulinovića, ostavila čitav miraz *per amor*. Za oca je odvojila svega deset dukata (DADU-TN, 22, 17v–18r; Sivrić, 1999, 142). Izdašnom se pokazala i Dekuša Nenković. Svom je trećem suprugu ostavila brojne posjede u dubrovačkoj okolici, te na koncu dodala da u stvari sav svoj miraz ostavlja mužu i njegovim sinovima iz prvog braka (DADU-TN, 21, 162v–163v). Možda je takvoj Dekušinoj odluci pridonijela činjenica da njezina braća vrlo vjerojatno u trenutku oporučivanja više nisu bili među živima, a ni muških nećaka nije bilo baš u izobilju. Stoga joj se učinilo najprimjerenijim svoj imetak ostaviti zadnjem suprugu, koji je k tome pripadao krugu antuninskih obitelji, za razliku od prethodna dva muža koji su bili samo “obični” trgovci (DADU-VGA, 207r). Ovih nekoliko oporučnih odredbi, osim što svjedoče o naklonosti žena prema muževima, zapravo su derogirale spomenuti statutarni propis da žene bez djece mogu raspolagati samo polovicom miraza. To ujedno potvrđuje da su zakoni, a osobito statuti, počesto predstavljali tek teoretski ideal, a svakodnevna je stvarnost bila nerijetko drugačija.

“*MIA CARA UXOR*”- U OKRILJU DOMA DUBROVAČKE ANTUNINKE

Premda su i antuninski *cittadini* preuzeli višestruku obiteljsku strukturu, jedna ih je činjenica bitno razlikovala od vlasteoskih sugrađana. Bili su oslobođeni formalnih okova i zahtjeva koji su stajali pred vlastelom kada je riječ o neraskidivim sponama obitelji, roda i staleža. Brak, koliko god bio bitan za uspostavljanje poslovnih i rodbinskih veza, i koliko god pridonosio boljem statusnom položaju, kod građanstva kasnog srednjeg vijeka još nije dosegnoo onu krucijalnu točku kojom je definirao stalež. Moglo bi se reći da je išao tim smjerom, ali još uvijek ne do kraja. Stoga su se i unutarobiteljski odnosi mogli slobodnije oblikovati.

Tako se već kod supružničkih odnosa mogu primijetiti ponešto drugačije i, rekla bih, prisnije veze. Osjeća se u to i riječima jednog od najpoznatijih pripadnika antuninskog kruga, spomenutog Benedikta Kotrulja. U svom osvrtu na bračne odnose, pored mnogih općih mjesta na tragu ideala autoritativnog muža i poslušne žene,³¹ Kotrulj je ipak, povrh svega, naglašavao da bi brak trebao biti i drugarstvo. Izrijekom je napisao, prenoseći Homera, da “*nema ničeg boljeg na svijetu nego kada muž i žena složno i jednodušno upravljaju kućom*” (Kotrulj, 2009, 487). Izričito je bio protiv zlostavljanja supruge, jer, kako doslovno piše, “*kad podigneš ruku na nju zapleo si se*”. Ukoliko bi neki, kako piše, “*udes*” ipak nagnao muža u krajnost da se “*poigra sa štapom*”, njegov je savjet bio da to ostane tajnom, jer navodi da “*nema teže optužbe za ugledna čovjeka nego da tuče ženu*” (Kotrulj, 2009, 482–483). Pišući sigurno i iz vlastitog iskustva, kao čovjek koji je dobar dio života proveo na putovanjima i odsutan od kuće, svojim je kolegama trgovcima čak sugerirao da povjeravaju novac, pa i sav imetak svojim ženama, jer će onda i one biti odanije i vjernije (Kotrulj, 2009, 485).

31 Detaljnije o pogledima na obiteljski život u djelu Benedikta Kotrulja vidi: Janeković, 1996, 123–133; Janeković Römer, 2009, 80–85.

Vrela pokazuju da su Kotruljeve riječi doista ponekad živjele u dubrovačkoj stvarnosti. Antunin Džore Bokša i supruga mu Maruša ponajbolji su primjer uspješnog bračnog i poslovnog partnerstva. Antuninka Maruša (DADU-MA, 9v) koncem 14. stoljeća razvila je pravu karijeru kao prokuratorica muževljevih dobara, obavljajući brojne transakcije u vrijeme dok je Džore bio na putu. O Džorinom poštivanju supruge svjedočila je i njegova oporuka, u kojoj je Marušu imenovao jedinim oporučnim izvršiteljem. Osim toga, ostavio joj je čak 10.000 dukata s kojima je mogla raspolagati prema potrebama, uz obvezu udaje nećakinja. Na koncu, da bi još jače naglasio velike ovlasti koje joj je na smrti predao, imenovao ju je "gospodom i čuvaricom" (*donna e patrona*) svih svojih dobara (DADU-TN, 8, 135v; Kovačević, 1963, 307–308; Dinić-Knežević, 1974, 32–34). Takva je titula suprugama davala znatno veća prava u obitelji nakon muževe smrti i omogućavala im gospodarenje nad imovinom i nad djecom (Janeković Römer, 1994, 133).

Zanimljivo je da se u antuninskim obiteljima taj naslov "gospode i gospodarice" izrazito često susretao. Muževi su svoje supruge doista mnogo puta opunomoćili tim pravom. Primjetno je također da je učestalost bilo sve veća prema koncu 15. stoljeća (DADU-TN, 10, 55r–56v; 12, 114r–115v, 145v; 16, 94r; 20, 154r; 24, 96v; 26, 162v–163r; 27, 47r–48v, 85r–86r; 28, 6v, 18r–19r, 42r–42v). Vrlo je često uz taj naslov išla i izričita očinska naredba djeci da moraju slušati majku. Majke su tada, prema suprugovoj posljednjoj zapovijedi, imale puno pravo izbaciti neposlušnike iz kuće, pa čak i razbaštiniti ih ako očevu volju ne bi poštivali (DADU-TN, 12, 124v; 14, 190r; 16, 94r; 22, 6v). Neki su se očevi doista jako brinuli oko obiteljske sloge. Miho Cicer (Cicerović), jedan od najpoduzetnijih dubrovačkih trgovaca sredinom 15. stoljeća,³² gotovo da moli sina Marina da živi u miru i slozi s majkom, da stalno iskazuju ljubav i poštovanje jedno prema drugome.³³ Ipak, svjestan mogućnosti da se njegove želje možda neće ispuniti, pobrinuo se za raspodjelu dobara. Supruga je tako dobila kat kuće s vrtom u Stonu, isto tako i u Dubrovniku, a sin joj je, prema očevoj želji, godišnje trebao za njezine potrebe davati dvjesto perpera, te određenu količinu vina i žita (DADU-TN, 24, 89r).

Dakako, ne treba smetnuti s uma da su odnosi među supružnicima kod antunina znatnim dijelom također bili određeni razlikom u godinama, kao i činjenicom da su brakovi sklapani voljom roditelja, a ne zaručnika. Međutim, to nije uvijek nužno značilo da se među njima nisu mogli razviti iskrena odanost, partnerstvo, intimnost i ljubav. U godinama nakon vjenčanja bračni su drugovi, unatoč okolnostima u kojima su ušli u brak, mogli izgraditi i oblikovati vezu na svoj način, sa svojim karakteristikama i emocijama. Stoga se, kako je istaknuo Stanley Chojnacki, ne može govoriti o "tipičnoj" ženi (Chojnacki, 2000d, 155). Neke su imale puno djece (DADU-TN, 20, 159bis; 21, 56r–56v), neke malo ili niti jedno (DADU-TN, 13, f. 99r; 21, 162r). Većinom su njegovale jake veze s natalnom obitelji (DADU-TN, 15, 47r–47v; 16, 144v–145r; 24, 26v–2r; 25, 136v–13r; 26, 10v–11r, 40v–41v), no neke su uspostavile i tople afinalne veze. Neke su izgradile

32 Poslovnu aktivnost Mihe Cicera vidi u Ćuk, 2007, 64–69.

33 "Marino, fiolo mio, vi prego carissimamente che debiati vivere in caxa cum vostra madre pacifica e humanamente, sempre portando amore uno ad altro in tuto in ogni cosa fatili honore." (DADU-TN, 24, 89r).

pravo bračno partnerstvo sa suprugom, a neke su vjerojatno patile cijeli život. Neke su umrle mlade, a neke su duboko nadživjele muževe (DADU-TN, 18, 139r–139v; 19, 74v). Sve je to vrijedilo za dubrovačku antuninsku, građansku obitelj. Neki su zaručnici, poput spomenutog Džore Dersa, radije pobjegli među redovnike nego da ispune bračnu dužnost (DADU-TN, 17, 38v). Neki su drugi, poput Petra Nenkovića, na umoru izricali ljubav riječima da su sa suprugom živjeli “*u ljubavi i privrženosti kako nalaže Gospodin Bog*.”³⁴ Neki su se, poput Natalina Nale, nakon obiteljskih tragedija, smrti žene i oboje djece, povukli u tišinu samostana (DADU-TN, 17, 34r; DADU-VGA, 32v). Neki drugi su se, pak, vrlo brzo ponovo oženili, gotovo ne dočekavši kraj vremena žalovanja (DADU-TN, 20, 47r–47v; DADU-LD, sv. 7, f. 88v–89r).

No, ono što držim važnim jest da vrela ipak svjedoče o većoj intimnosti unutar antuninske kuće nego što je to bio slučaj kod vlastele. Potvrđuju to i riječi Benedikta Kotrulja, unatoč tome što su zaogrnuti u povremeno docirajući plašt. Njegova se idealna žena, doduše, uklapa u opću predodžbu o ženi koju treba mladu uzeti, oblikovati i nadzirati. No, s druge strane, njegove riječi jednako tako snažno zagovaraju bračnu odanost, vjernost, poštivanje, zajedništvo i razumijevanje. Prema Kotrulju, brak je “*sveta, bespriječna i potpuna povezanost*”, a preljubom se ženi oduzimala čast, djeci činila nepravda, a mužu je iz toga slijedila sramota (Kotrulj, 2009, 486). Naravno, takvo se gledište može pripisati širem kršćanskom svjetonazoru i modelu ponašanja kojem bi svaki vrli čovjek trebao težiti. No, ne treba zaboraviti da je Kotrulj svoje djelo pisao iz pozicije građanskog supruga i oca, kao i iz osobnog iskustva. Kada uspoređuje Odisejevu vjernost Penelopi, koji se “*nije ogriješio o nju kada je bio daleko od nje*” (Kotrulj, 2009, 486) sigurno je na umu imao i brojna vlastita mediteranska putovanja i odvojenost od supruge mu Nikolette. Stoga, bez obzira na idealistički ton njegovih savjeta, držim da se u njima mogu tražiti i odrazi životne stvarnosti jedne građanske obitelji.

I iz drugih vrela krajem 15. stoljeća nazire se naglašenija osjećajnost i prisnost. Sve se učestalije nalaze nježni pridjevi poput “*mio marito dilectissimo*” (DADU-TN, 26, 40v), “*mia carissima*” (DADU-TN, 25, 4r), ili “*mia cara uxor*” (DADU-TN, 28, 6v). Dakako, razlozi tome mogu se tražiti u sve razvijenijoj renesansnoj literarnosti ili u sve boljoj elokventnosti sastavljača oporuka. Međutim, isto je tako legitimno pretpostaviti da se nije radilo samo o klišeiziranim formulacijama, nego o doista snažnije razvijenoj emotivnosti humanističkog vremena, koja je odražavala stvarne privatne odnose (Chojnacki, 2000d, 161–165). Ta nova osjećajnost, usmjerenost prema bračnom partnerstvu i ukućanima, neizbježno se mora promatrati u kontekstu širih društvenih gibanja i okolnosti. Građanska, antuninska obitelj u prvom je redu trgovačka. Premda je i ona pripadala sloju koji je radio na staleškom oblikovanju i izdvajanju, iznova valja istaknuti da još uvijek nije bila toliko statusno sputana kao vlasteoska. Trgovački poduzetnički duh koji je vladao u gotovo svim antuninskim kućama nije se mogao do kraja zauzdati staleškim načelima.

34 “*Et perche ho la mia moglier Maria com la qual ho vivesto in amore e carita secondo el commandamento de misser domene Dio...*” (DADU-TN, 25, 146v).

ZAKLJUČAK

Na koncu, zaključna razmatranja ukazuju na nekoliko stvari. Kao prvo, bez obzira što se u statutarnim odredbama bratovštine o ženama nigdje izravno ne govori, očito je bratovština Sv. Antuna, barem nominalno, bila otvorena i ženama. Imenski popisi u matrikuli svjedoče o članstvu žena u njoj. No, prilično je jasno da su one mogle biti baštiniče isključivo duhovnih dobara bratovštine. Unatoč formalnom upisu, u svakodnevnom životu bratovštine, uloga žena, barem prema dosad poznatim podacima, bila je gotovo nevidljiva. Razlozi tome velikim dijelom počivaju u činjenici da je antuninska bratovština, osim religiozne udruge, prije svega bila staleškom udrugom dubrovačkog elitnog građanstva. Promatrano u tom kontekstu, jasno je da je takva bratovština bila muška domena, statusno i politički obojena. Samim time, iluzorno bi bilo očekivati bilo kakvu značajniju ulogu žena u instituciji koja je očito postajala nadomjestak vlasti eliti bez vlasti. Tu dubrovački primjer sliči na mletački obrazac, gdje su također tamošnje *scuole grandi* s vremenom razvile u, kako su istaknule Guzzetti i Ziemann, okupljališta i arene javnog djelovanja muškim građanima koji nakon zatvaranja Velikog vijeća nisu imali više mogućnosti ući u vladajuću stalež (Guzzetti, Ziemann, 2002, 1183).

S druge strane, baš taj staleški vid bratovštine davao je važnost njezinim ženskim članicama. Premda nisu aktivno sudjelovale u životu bratovštine, bile su njezin itekako bitan čimbenik. Bračne veze, mirazi, nasljedstva i rodbinski odnosi bili su temelji na kojima je rastao bratimski, građanski, antuninski stalež. Ma kako šutljiva vrela u bratimskim statutima bila, bez antuninskih žena i kćeri, tih temelja nikad ne bi bilo. Makar nisu sudjelovale u raspravama i vijećanjima na kapitulima bratovštine, antuninske su žene doista bile gospodarice i čuvarice svojih obitelji, ali također, na izvjestan način, i svoje bratovštine i staleža u cjelini.

'DONNE E PATRONE': WOMEN OF THE RAGUSAN CONFRATERNITY OF ST. ANTHONY IN THE LATE MIDDLE AGES

Zrinka PEŠORDA VARDIĆ

Croatian Institute of History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia

e-mail: zrinka.pesorda@zg.t-com.hr

SUMMARY

The confraternity of St. Anthony, founded in the mid-14th century, was the most famous and most prestigious confraternity in Dubrovnik. It gathered mostly the wealthy merchants, officials such as public notaries, doctors, pharmacists, teachers and illicit offspring of Dubrovnik aristocracy.

Over the time, the confraternity transformed into a formal association of Dubrovnik's "secondary elite". It became an institutionalized form of substitutional power to the elite part of the citizenry that, due to the closure of the aristocratic ruling class, could not participate in the city government.

*The confraternity St. Anthony was opened to women, although the confraternity's statutory provisions never speak directly about women as confraternity's members. In the membership list, one can find numerous female names. Nevertheless, these women were seen solely as the beneficiaries of the confraternity's spiritual goods. The reasons for this largely lies in the fact that St. Anthony's fraternity, besides being religious organization, was, most of all, the association of Dubrovnik's class of elite citizens (or the so-called *cittadini*). Seen in this context, it is clear that such confraternity was a male domain. Therefore, there could not be any significant role of women in an institution that was so politically coloured. There the Dubrovnik' example of St. Anthony's confraternity resembles the Venetian pattern, where the Scuole Grandi developed into gathering places for public activities of male citizens excluded from the ruling class after the serrata of the Great Council.*

This aspect of the confraternity, related to class and social hierarchy, gave the importance to its female members. Although not actively participating in the life of the confraternity, women were its important factor. Marital relationship, dowry, inheritance and kinship relations were foundations on which the class of the antunini (members of the St. Anthony's confraternity) grew. The antunini were imitating many of these elements from the Ragusan nobility. They followed the principle of early marriage for girls and later age of marriage for men. Over the time, they increasingly practiced endogamy (e.g. marrying within their own social group). Their daughters received very high dowries, and the prearranged marriages were usually seen as means of strengthening family's status and business connections. Some of the girls, instead of the marriage, ended behind the monastery walls.

Despite all this, the sources also provide many testimonies about warm relations between married couples, as well as about loyal marital partnerships and genuine respect between spouses. The antunini women were quite often, in the full meaning of the

words, donne and patrone, not only of their families but, in some form, of the confraternity, and of the cittadini class as well.

Key words: Dubrovnik/Ragusa, confraternity of St. Anthony, women, Late Middle Ages, commoners, cittadini, antunini

IZVORI I LITERATURA

- DADU-CM** – Državni arhiv u Dubrovniku (DADU), Fond *Consilium Minus* (CM) (Malo vijeće).
- DADU-LD** – DADU, Fond *Libri dotium* (LD) (Knjige miraznih ugovora).
- DADU-MA** – DADU, Fond Fratrie, *Matrikula bratovštine Sv. Antuna* (MA).
- DADU-PM** – DADU, Fond *Pacta matrimonialia* (PM).
- DADU-TN** – DADU, Fond *Testamenta Notariae* (TN) (Oporuke).
- DADU-VGA** – DADU, Fond Ostavština Čingrija, RO 161, *Vlajkijeva genealogija antunina* (VGA).
- MR (1879–1897)** – Gelcich, J. (ur.): *Libri Reformationum. Monumenta Ragusina I–V. Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*. Zagreb, JAZU.
- Bellavitis, A. (1995):** La famiglia “cittadina” veneziana nel XVI secolo: dote e successione. *Studi veneziani*, 30, 55–68.
- Bellavitis, A. (2001):** Identité, mariage, mobilité sociale: citoyennes et citoyens à Venise au XVIe siècle. Rome, Ecole française de Rome.
- Benyovsky, I. (1998):** Bratovštine u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima. *Croatia christiana periodica*, 22, 41, 137–160.
- Benyovsky, I. (2003):** Bratovštine na hrvatskom prostoru. V: Šanjek, F. (ur.): *Povijest Hrvata. Vol. I - Srednji vijek*. Zagreb, Školska knjiga, 430–436.
- Benyovsky Latin, I. (2007):** Uloga bratovštine Sv. Duha u Trogiru u srednjem i ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi*, 32, 25–61.
- Beritić, L. (1956):** Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 10, 15–83.
- Black, C. F. (1989):** *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Black, C. F. (2000):** *The Development of Confraternity Studies over the Past Thirty Years*. V: Terpstra, N. (ur.): *The Politics of Ritual Kinship: Confraternities and Social Order in Early Modern Italy*. Cambridge, Cambridge University Press, 9–29.
- Bogišić, R. (1971):** Nikola Nalješković. *Rad JAZU*, 357, 5–162.
- Bonin, Z., Darovec, D. (2011):** The financial operations of urban and rural confraternities in the Koper area as revealed by reports from church and state officials between the 16th and 18th centuries. *Annales – Series historia et sociologia*, 21, 2, 461–500.

- Casagrande, G. (1994):** Women in Confraternities between the Middle Ages and the Modern Age, Research in Umbria. *Confraternitas: the newsletter of the Society for Confraternity Studies*, 5, 2, 3–13.
- Casagrande, G. (2000):** Confraternities and Lay Female Religiosity in Late Medieval and Renaissance Umbria. V: Terpstra, N. (ur.): *The Politics of Ritual Kinship. Confraternities and Social Order in Early Modern Italy*. Cambridge, Cambridge University Press, 48–66.
- Chambers, D., Pullan, B., (ur.) (2001):** Venice: A Documentary History, 1450–1630. Toronto - London, University of Toronto Press - Renaissance Society of America.
- Chojnacki, S. (2000a):** Getting Back the Dowry. V: Chojnacki, S. (ur.): *Women and Man in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 95–111.
- Chojnacki, S. (2000b):** Kinship Ties and Young Patricians. V: Chojnacki, S. (ur.): *Women and Man in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 206–226.
- Chojnacki, S. (2000c):** Marriage Regulation in Venice, 1420–1535. V: Chojnacki, S. (ur.): *Women and Man in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 53–75.
- Chojnacki, S. (2000d):** The Power of Love: Wives and Husband. V: Chojnacki, S. (ur.): *Women and Man in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 153–168.
- Crijević, S. M., Krasić, S. (ur.) (1980):** *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*. Zagreb, JAZU.
- Čoralić, L. (1991):** Izvori i literatura o bratovštinama u Dalmaciji od srednjega vijeka do pada Mletačke republike. *Croatica Christiana periodica*, 27, 15, 88–96.
- Čučković, V. (1983):** Porodica i porodični odnosi u srednjovjekovnom Dubrovniku. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, 31, 267–281.
- Čosić, S. (1998):** Dubrovački plemićki i građanski rodovi konavoskog podrijetla. V: Stipetić, V. (ur.): *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, održanog u Cavtatu od 25. do 27. studenog 1996. godine*. Dubrovnik, 47–75.
- Ćuk, R. (2007):** Dubrovačka porodica Cicerović u srednjem veku. *Istorijski časopis*, 55, 63–71.
- De Diversis, F. (2004):** Opis slavnog grada Dubrovnika. Zagreb, Dom i svijet.
- Dinić-Knežević, D. (1974):** Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku. Beograd, SANU.
- Dinić, M. (1951):** Odluke veća Dubrovačke Republike. Vol. I. Beograd, SANU.
- Eisenbichler, K. (1997):** Italian Scholarship on Pre-Modern Confraternities in Italy. *Renaissance Quarterly*, 50, 2, 567–580.
- Fabijanec, S. F. (2004):** Društvena i kulturna uloga zadarskog trgovca u XIV. i XV. stoljeću. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 22. Zagreb, 55–120.

- Foretić, V. (2001):** Dubrovačke bratovštine. V: Foretić, V. (ur.): Studije i rasprave iz hrvatske povijesti. Split - Dubrovnik, Književni krug - Matica Hrvatska, 151–165.
- Gelcich, G. (1885):** Le confraternite laiche in Dalmazia e specialmente Quelle dei Marinari. Memorie e Documenti. Dubrovnik, Pretner.
- Grubb, J. S. (2000):** Elite Citizens. V: Martin, J., Romano, D. (ur.): Venice Reconsidered: The History and Civilization of an Italian City-State 1297–1797. Baltimore - London, The John Hopkins University Press, 339–364.
- Guzzetti, L., Ziemann, A. (2002):** Women in the Fourteenth-Century Venetian "Scuole". *Renaissance Quarterly*, 55, 4, 1151–1195.
- Harris, R. (2003):** Dubrovnik: a History. London, Saqi.
- Herlihy, D. (1972):** Some Psychological and Social Roots of Violence in the Tuscan Cities. V: Martines, L. (ur.): Violence and Civil Disorder in Italian Cities, 1200–1500. Berkeley, University of California Press, 129–154.
- Herlihy, D., Klapisch-Zuber, C. (1985):** Tuscans and their families: A study of the Florentine Catasto of 1427. New Haven - London, Yale University Press.
- Janeković Römer, Z. (1993–1996):** Noble Women in Fifteenth-Century Ragusa. *East Central Europe*, 20–23, 1, 141–170.
- Janeković Römer, Z. (1994):** Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII. do XV. stoljeća. Dubrovnik, HAZU.
- Janeković Römer, Z. (1999):** Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma. Zagreb - Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Janeković Römer, Z. (2005):** Pučka krv i plemstvo duha: Život renesansnog Dubrovnika u djelu Nikole Nalješkovića. V: Dukić, D. (ur.): Pučka krv, plemstvo duha. Zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću. Zagreb, Disput, 43–58.
- Janeković Römer, Z. (2007):** Maruša ili suđenje ljubavi: bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika. Zagreb, Algoritam.
- Janeković Römer, Z. (2009):** Benedikt Kotrulj: U potrazi za savršenim trgovcem. V: Janeković Römer, Z. (ur.): Libro del arte dela mercatura = Knjiga o vještini trgovanja. Dubrovnik - Zagreb, Zavod za povijesne znanosti HAZU - Hrvatski računovođa, 15–111.
- Janeković, Z. (1996):** Obitelj u Dubrovniku u kasnom srednjem vijeku i njezin odraz u djelu Benedikta Kotruljevića. V: Stipetić, V. (ur.): Dubrovčanin Benedikt Kotruljević: hrvatski i svjetski ekonomist XV. stoljeća. Zagreb, HAZU - Hrvatski računovođa, 123–133.
- Jireček, C. (1899):** Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte. *Archiv für slavische Philologie*, 21, 399–542.
- Jireček, K. (1904):** Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner II. *Archiv für slavische Philologie* 26, 161–214.
- Klaić, N., Petricoli, I. (1976):** Zadar u srednjem vijeku do 1409. Zadar, Filozofski fakultet u Zadru.
- Klapisch-Zuber, C. (1985a):** The "Cruel Mother": Maternity, Widowhood, and Dowry in Florence in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. V: Klapisch-Zuber, C.: Women,

- Family, and Ritual in Renaissance Italy. Chicago - London, The Chicago University Press, 117–131.
- Klapisch-Zuber, C. (1985b):** The Griselda Complex: Dowry and Marriage Gifts in the Quattrocento. V: Klapisch-Zuber, C.: Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy. Chicago - London, The Chicago University Press, 213–246.
- Klapisch-Zuber, C. (1985c):** Kin, Friends, and Neighbors: The Urban Territory of a Merchant Family in 1400. V: Klapisch-Zuber, C.: Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy. Chicago - London, The Chicago University Press, 68–93.
- Klapisch-Zuber, C. (1985d):** Zacharias, or the Ousted Father: Nuptial Rites in Tuscany between Giotto and the Council of Trent. V: Klapisch-Zuber, C.: Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy. Chicago - London, The Chicago University Press, 178–212.
- Kotrlj, B. (2009):** Libro del arte dela mercatura = Knjiga o vještini trgovanja. Dubrovnik. Zagreb, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Hrvatski računovođa.
- Kovačević, D. (1963):** Žore Bokšić – dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva. Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, 13. Sarajevo, 289–310.
- Lane, F. C. (1973):** Venice, A Maritime Republic. Baltimore - London, John Hopkins University Press.
- Liber croceus (1997):** Liber croceus. V: Nedeljković, B. M. (ur.): Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III. odeljenje, knjiga 24. Beograd, SANU.
- Margetić, L. (1996):** Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo. Zagreb, Narodne novine.
- Marinković, A. (2005):** Social and Territorial Endogamy in the Ragusan Republic: Matrimonial Dispenses during the Pontificates of Paul II and Sixtus IV (1464–1484). V: Jaritz, G., Jørgensen, T. B., Salonen, K. (ur.): The Long Arm of Papal Authority: Late Medieval Christian Peripheries and Their Communication with the Holy See. Bergen - Budapest - Krems, CEU Press - Medium Aevum Quotidianum, 135–156.
- Marinović, A. (1952):** Prilog poznavanju dubrovačkih bratovština. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 3. Dubrovnik, 233–245.
- Muir, E. (1981):** Civic Ritual in Renaissance Venice. Princeton, University Press.
- Nedeljković, B. M. (ur.) (1984):** Liber viridis. Beograd, SANU.
- Nikolić, Z. (1996):** Zaruke i vjenčanja u srednjovjekovnom Dubrovniku. Otivm, 4, 1–2, 77–84.
- Nikolić, Z. (2003):** Rodaci i bližnji: Dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku. Zagreb, Matica hrvatska.
- Nikolić, Z. (2004):** The Formation of Dalmatian Urban Nobility: Examples of Split, Trogir and Zadar [doctoral thesis]. Central European University.
- Nikolić, Z. (2004):** Između vremenitih i vječnih dobara: Žene u dalmatinskim gradovima u ranom srednjem vijeku. V: Feldman, A. (ur.): Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest. Zagreb, Institut "Vlado Gotovac" - Ženska infoteka, 33–56.
- Novak-Sambrailo, M. (1972):** Matrikula bratovštine Svetog jakova iz Galicije u Zadru. Radovi Arhiva JAZU, 1, 5–31.

- Owen Hughes, D. (1975):** Urban growth and family structure in medieval Genoa. Past and Present, 66, 3–28.
- Owen Hughes, D. (1978):** From brideprice to dowry in Mediterranean Europe. Journal of Family History, 3, 3, 262–296.
- Pešorda Vardić, Z. (2006):** Bratimska elita: o počecima dubrovačke bratovštine Sv. Antuna. V: Jerše, S., Mihelič, D., Štih, P. (ur.): Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik. Ljubljana, Založba ZRC - ZRC SAZU, 427–442.
- Pešorda Vardić, Z. (2006a):** Dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu - Filozofski fakultet.
- Pešorda Vardić, Z. (2007):** Pučka vlastela: Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku. Povijesni prilozi, 32, 215–237.
- Pešorda Vardić, Z. (2011):** Cittadini Ragusei: građanska elita kasnosrednjovjekovnog Dubrovnika. V: Mlinar, J., Balkovec, B. (ur.): Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 187–207.
- Pezelj, V. (2010):** Žene u bratovštinama srednjovjekovnih dalmatinskih gradova. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, 47, 1, 155–173.
- Prlender, I. (1998):** Bratovštine Slanske knežije Dubrovačke Republike: nakane i postignuća. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 31, 111–122.
- Pullan, B. (1971):** Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State, to 1620. Cambridge (MA), Harvard University Press.
- Raukar, T. (1977):** Zadar u XV. stoljeću: Ekonomski i društveni razvoj. Zagreb, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu.
- Raukar, T. (1997):** Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje. Zagreb, Školska knjiga i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta.
- Rheubottom, D. (1988):** "Sisters First": Betrothal Order and Age at Marriage in Fifteenth-Century Ragusa. Journal of Family History, 13, 359–376.
- Rheubottom, D. (2000):** Age, marriage, and politics in fifteenth-century Ragusa. Oxford, Oxford University Press.
- Romano, D. (1987):** Patricians and Popolani: the Social Foundations of the Venetian Renaissance State. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Sivrić, M. (1999):** Nešto o obitelji Radulinović: prilog poznavanju starih stolačkih rodova. Stolac u povijesti i kulturi Hrvata. Zagreb, 137–151.
- SGD (2002):** Statut grada Dubrovnika: sastavljen godine 1272. Dubrovnik, Državni arhiv.
- Šanjek, F. (1993):** Crkva i kršćanstvo u Hrvata: srednji vijek. Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Tadić, J. (1935):** Pisma i uputstva Dubrovačke Republike I. Beograd, SKA.
- Terpstra, N. (1995):** Lay confraternities and civic religion in Renaissance Bologna. Cambridge, Cambridge University Press.
- Terpstra, N. (ur.) (2000):** The Politics of Ritual Kinship: Confraternities and Social Order in Early Modern Italy. Cambridge, Cambridge University Press.

- Tošić, Đ. (1988):** Dubrovačka porodica Hranković. Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 26, 87–102.
- Vekarić, N. (2011):** Vlastela grada Dubrovnika. Svezak 1: Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva. Zagreb - Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Vojnović, K. (1899):** Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka I. V: Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium. Zagreb, JAZU.
- Vojnović, K. (1900):** Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII. do konca XVIII. vijeka II. V: Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium. Zagreb, JAZU.
- Weissman, R. F. E. (1982):** Ritual Brotherhood in Renaissance Florence. London, Academic Press.